GEOPARK HEUVELRUG i.o.

KEN JE **ONDERGROND**

Waar de geschiedenis aan en onder je voeten ligt!

RHENEN

De Blauwe Kamer

Kwintelooijen

Blauwe Kamer

Hoornwerk Grebbedijk

Grafheuvel

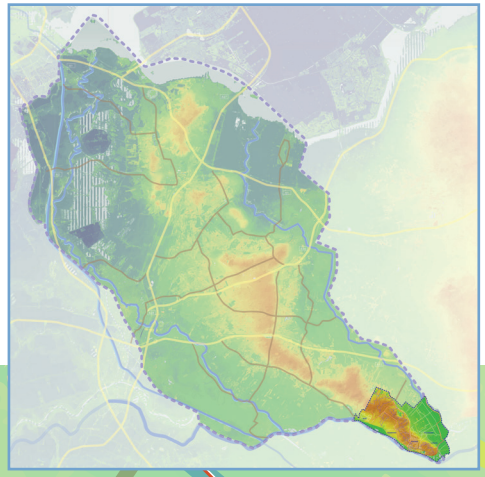
Erosie Kwintelooyen

Geopark Heuvelrug doet een boekje open over de ontstaansgeschiedenis van de heuvelrug en omgeving. In dit boekje lees je meer over het ontstaan van het gebied in en rond Rhenen, over aardkundige waarden, cultuurhistorie, natuur, de invloed van het water en de mens en recreatieve weetjes en routes. Natuurlijk allemaal bedoeld om dit gebied zelf te ontdekken. Dus ga op Geopad, neem dit boekje en de ontdekkaart mee en beleef Rhenen zelf.

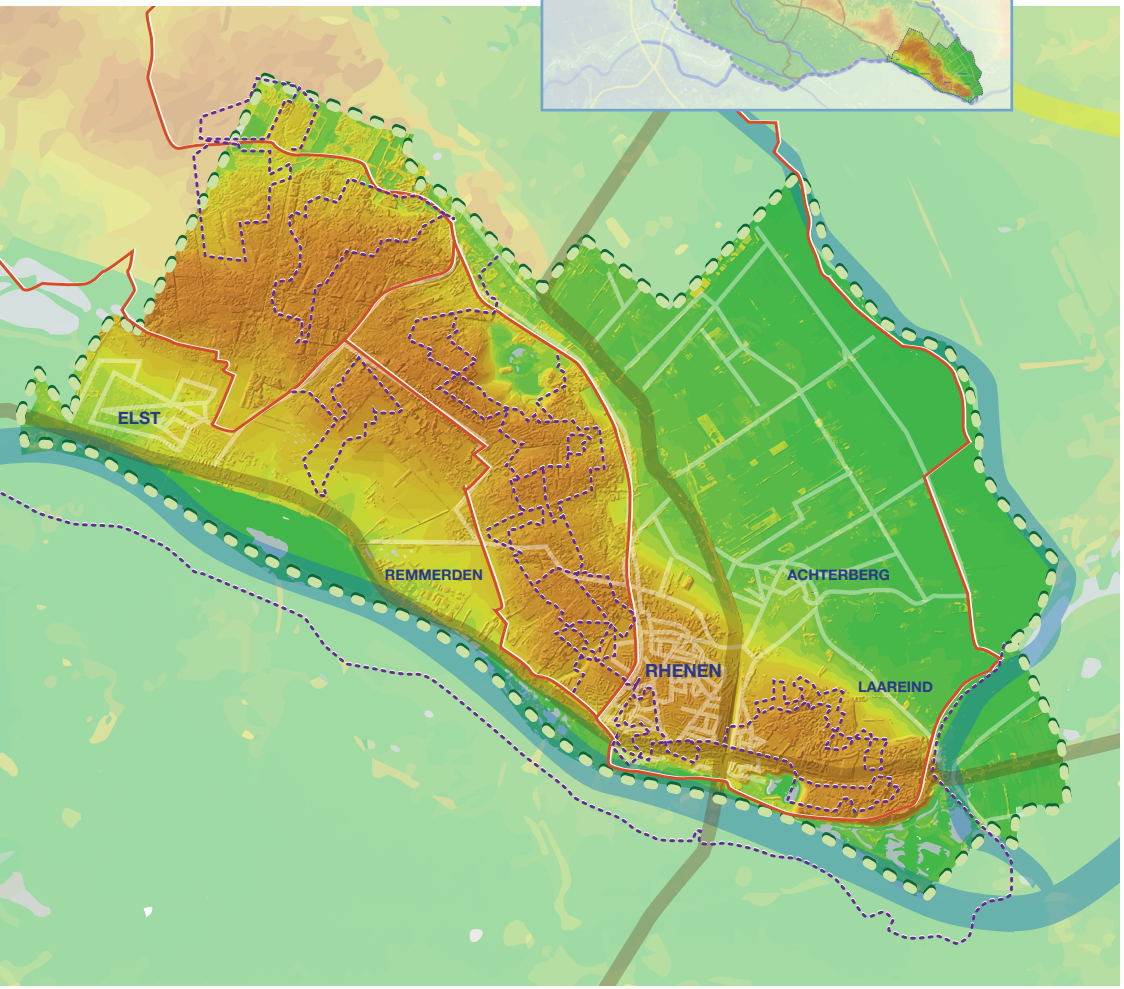
Kijk voor alle routes en informatie op:

WWW.GEOPARK-HEUVELRUG.NL

Geopark Heuvelrug

Uitsnede gemeente Rhenen

WAT IS EEN GEOPARK?

Zo'n 150.000 jaar geleden, in de voorlaatste ijstijd, stuwde het Scandinavische landijs massa's grond en stenen uit de ondergrond omhoog en vormde zo de heuvelrug. Wind, (smelt)water, flora, fauna en natuurlijk de mens hebben daarna de stuwwal verder gemodelleerd. Maar de stuwwal zelf heeft ook flinke invloed gehad op de vorming van de landschappen in de directe omgeving. Zo heeft de Rijn zich moeten verleggen na het ontstaan van de heuvelrug.

De enorme grondwaterbel in de ondergrond van de stuwwal zorgde (en zorgt) voor kwelwater in de lagergelegen omgeving. Daardoor ontstonden uitgestrekte veengebieden. Het opwellende water aan de randen werd door de mens benut om zijn eigen fraaie landschappen te creëren: voor de aanleg van slingervijvers en sprengen op de buitenplaatsen van de Stichtse Lustwarande. Verder werd het kwel- en rivierwater gebruikt voor militaire verdedigingswerken zoals de Grebbelinie en de Hollandse Waterlinie. De heuvelrug is een bijzonder geologisch verschijnsel en een 'watermachine' voor de omringende natte landschappen.

Dit verhaal van de heuvelrug en de aanwezigheid van geologisch erfgoed, bijzondere natuur, gevarieerd landschap en de cultuurhistorie op en aan weerszijden van de heuvelrug zijn aanleiding voor Stichting Geopark Heuvelrug i.o. om te werken aan de Unesco kwalificatie Geopark. Overal in de wereld zijn Geoparken: in totaal 147 in 41 verschillende landen. In Nederland is nog maar één Geopark: de Hondsrug. De heuvelrug en natte omgeving verdient ook dit predicaat vindt de Stichting Geopark Heuvelrug i.o. Weten waar deze stichting aan werkt?

Kijk op www.geopark-heuvelrug.nl

Uitzicht Grebbeberg

KARAKTERISTIEK

Rhenen ligt op een kruispunt van drie landschappen: het stuwwallandschap van de heuvelrug, het rivierenlandschap van de Rijn en het dekzand- en veenlandschap van de Gelders-Utrechtse Vallei. Dat maakt het een soort 'drielandschappenpunt'. Door het afwisselende landschap zit de regio vol verhalen. Zo is er bos en heide op een heuvelrug, dynamische riviernatuur in de uiterwaarden en blauwgraslanden in de vallei.

Op het zuidoostelijk deel van de heuvelrug is goed te zien dat het landijs de stuwwal heeft afgevlakt. De hogere delen van de stuwwal zijn nu een reeks plateaus.

Grebbeberg bij Rhenen

De heuvelrug vormde vroeger een geheel met de Veluwe. Ten oosten van het stuwwalplateau van de Grebbeberg werd de stuwwal over een lengte van meer dan tien kilometer tot onder het niveau van het huidige maaiveld door de Rijn afgevoerd. Dit blijkt uit de steile zuidflank van de Grebbeberg.

Dat het gebied van Rhenen zijn toppen en dalen kent blijkt ook uit naamgevingen, zoals:

- Elsterberg
- Buurtse Berg
- Thymse Berg
- Donderberg
- Laarsenberg
- Sparreboomse Berg
- Grebbeberg
- Koerheuvel
- Paasheuvel
- Zwitserse Vallei

RHENEN

De gemeente Rhenen ligt in de zuidoostpunt van de provincie Utrecht. Rhenen telt ruim 20.000 inwoners en omvat naast de stad Rhenen de dorpen Achterberg en Elst en de buurtschappen Laareind en (bedrijventerrein) Remmerden. De gemeente grenst aan de Gelderse Vallei en is via een brug verbonden met de Neder-Betuwe. De spoorbrug over de Rijn werd in 1944 verwoest en is nooit herbouwd. De Grebbeberg is de meest oostelijke punt van de heuvelrug stuwwal.

Rhenen verkreeg in het jaar 1258 stadsrechten, de plaats werd in 855 voor het eerst genoemd, als 'villa Hreni' (buurtschap Rhenen). In de Middeleeuwen was Rhenen het meest vooruitgeschoven steunpunt van de bisschop van Utrecht in zijn voortdurende strijd tegen de graven/hertogen van Gelre. Na de centralisatie van het landsbestuur door keizer Karel V bleef Rhenen eeuwenlang een rustig garnizoensstadje dat als een van de vijf steden van Het Sticht een bescheiden rol speelde in het bestuur van het gewest.

In de 17e eeuw had de verdreven koning Frederik V van de Palts een zomerresidentie in Rhenen. Hij was een neef van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik en kleinzoon van Willem van Oranje. In mei 1940 werd er gevochten tussen Duitsers en Nederlanders tijdens de Slag bij de Grebbeberg. Rhenen werd daarbij grotendeels verwoest. De wederopbouw vond nog tijdens de oorlog plaats.

Zwerfsteen meegevoerd door het ijs vanuit Zweden, opgegraven bij zandafgraving Kwintelooijen.

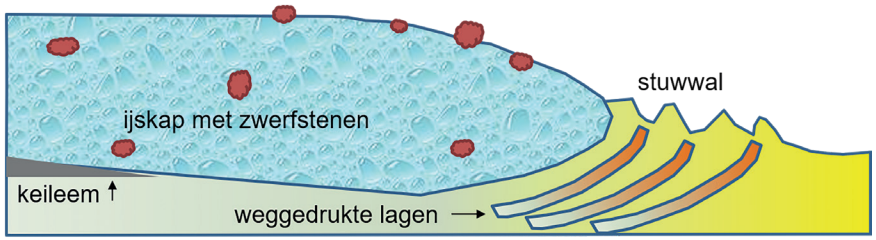
Uitzicht Grebbeberg

ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Toen de heuvelrug werd gevormd in de voorlaatste ijstijd (zo'n 150.000 jaar geleden) was het ijskoud in Nederland. Vanuit Scandinavië ''stroomde' een honderden meters dikke ijsmassa, met daarin zwerfstenen, Nederland binnen. De ijsmassa stuwde de ondergrond opzij en voor zich uit: de stuwwallen. Deze vormen nu een gordel van bosrijke heuvels.

Nadat de ijskap zich terug trok, brak een warmere periode aan waarin de zeespiegel steeg en de zee zich kon uitbreiden tot in de Gelderse Vallei. Maar al snel daalde de temperatuur opnieuw: de laatste ijstijd, het Weichselien (116.000 tot 11.700 jaar geleden), begon. In die laatste ijstijd bereikte het landijs Nederland niet, maar er heerste wel een poolklimaat. Toen de sneeuw smolt werden erosiegeulen en smeltwaterdalen gevormd in de ondoorlatende bevroren ondergrond. In de koudste fase van de laatste ijstijd bevond Nederland zich in een poolwoestijn- en steppeklimaat. Het was begroeid met wat mossen, gras en een enkele poolwilg. Gure winden joegen dan zand landinwaarts en legden het als een deken over het landschap. Zo ontstonden 'dekzanden', die als gordels rond de hogere delen van de stuwwallen bleven liggen, o.a. in de Gelderse Vallei.

Al zijn de oerkrachten van ijs, wind en water geluwd, het landschap is er nog steeds door getekend. Het ijs en de rivieren bepaalden de variatie in grondsoorten, de natuurlijke waterhuishouding en de manier waarop het gebied werd ontgonnen.

Ten oosten van de Darthuizerpoort is de heuvelrug het hoogst. Bij Amerongen reiken enkele toppen zelfs tot 66 à 69 meter boven NAP. Ten oosten van Elst werd de heuvelrug door de grote rivieren vooral aan de zuidwestzijde ondermijnd. Hieraan herinnert onder andere de steile zuidflank van de Grebbeberg. Twee kilometer ten oosten van Rhenen eindigt de heuvelrug abrupt. De hoofdoorzaak daarvan is dat de stuwwal tot aan het Veluwemassief door de rivieren werd opgeruimd. De ijssmeltwaterdalen uit de voorlaatste ijstijd en sneeuwsmeltwaterdalen uit de laatste ijstijd werden vaak gebruikt om wegen en paden aan te leggen.

DE RIJN

De stad Rhenen ligt op een strategische plek: dichtbij de voor de scheepvaart belangrijke Rijn. De geschiedenis van Rhenen is dan ook verknoopt met de geschiedenis van deze rivier. Zo kon Rhenen vanwege de rivier in de 7de eeuw uitgroeien tot een regionaal machtscentrum. Via het water kwamen de pelgrims voor Cunera naar Rhenen. En er werd uitgebreid handel gedreven in het stroomgebied.

De Rijn heeft zich in de omgeving van Rhenen vaak verlegd. Door opslibbing werden rivierbeddingen opgehoogd zodat de onbedijkte stroom zich moest verleggen. Zo is bekend dat ooit de rivier door het huidige Binnenveld stroomde; in de ondergrond zijn de geulen nog terug te vinden. De boerderijen van de Nude liggen op de oude stroomruggen van deze Rijnloop.

In de Romeinse tijd liep de Rijn zuidelijker en vlak langs de stuwwal: de opvallende steilrand van de Grebbeberg werd verder ondergraven. En in de late middeleeuwen, tussen circa 1200 en 1450, stroomde de Rijn vlak langs Rhenen en sneed de rivier ook stroomafwaarts de stuwwal flink aan, wat bijvoorbeeld bij de Palmerswaard goed te zien is.

Cunerabeeld

Toen de (Kromme) Rijn weinig water meer afvoerde en de Lek de hoofdstroom werd kon vanaf de 12de eeuw de Grebbedijk worden aangelegd. Tussen de Grebbeberg en de Amerongse Berg waren geen dijken nodig, omdat de stuwwal hier bij hoog water voldoende bescherming bood.

In de Rhenense uiterwaarden zijn restanten van oude nevengeulen nog zichtbaar. De oost-west lopende watergang in de Elster Buitenwaarden ligt daar in een oude geul.
Door de aanleg van kribben, kanalisatie en de aanleg van de stuwen in de Nederrijn vanaf 1960 is de rivier verder beteugeld. In alle Rhenense uiterwaarden is zand en/of klei gewonnen, waardoor een deel van het oorspronkelijke reliëf is verdwenen.

De Blauwe Kamer

DE HEUVELRUG ALS WATERMACHINE

De heuvelrug bestaat uit dikke pakketten (grof) zand en grind, soms gescheiden door dunne leemlagen. Regenwater zakt makkelijk de bodem in. Dat gebeurt al duizenden jaren: onder de heuvelrug ligt een grote zoetwaterbel. Omdat de heuvelrug hoog ligt, is er een ondergrondse waterstroming naar de lager gelegen gebieden in de omgeving. Door de lange tocht door de zandbodem wordt het water gezuiverd en neemt het ook stoffen op: 'oud' grondwater is voedselarm en heeft vaak een hoog kalk- en ijzergehalte.
Het uittredende water in de randzones van de heuvelrug wordt kwelwater genoemd. De kwelstromen waren in het verleden gigantisch groot, waardoor er rond de heuvelrug een gordel is ontstaan van moeraslandschappen waar veenvorming kon plaatsvinden. Dieper in de bodem is de invloed van deze kwelstromen nog goed terug te vinden door de aanwezigheid van kalk- en ijzerconcreties.

De Elster uiterwaarden

Het grondwater van de heuvelrug is heel geschikt als drinkwater. Ten westen van Rhenen wordt drinkwater gewonnen door Vitens.
Omdat er waterwinning plaatsvindt op de stuwwal, en omdat het water vanwege het landgebruik snel wordt afgevoerd, zijn de kwelstromen sterk verminderd. Dat is onder andere nadelig voor de natuur: veel plantensoorten zijn afhankelijk van deze bijzondere waterkwaliteit (en -kwantiteit).

CULTUUR

HET OUDERE AKKERLAND

Het zuidoosten van de heuvelrug is vrijwel het enige deel van de natuurrijke streek waar tot nu toe overblijfselen van prehistorische walletjesrasters werden aangetroffen. Oostelijk van Rhenen wordt een deel van het oude akkerland op de noordelijke flank van de Laarsenberg verlevendigd door de markante terrasjes die op steile hellingen werden gecreëerd om mogelijke bodemerosie te beperken. De opmerkelijk steile randen ervan zijn plaatselijk met struikgewas of kleine bomen begroeid.

DE VERDWENEN TABAKSCULTUUR

Bij Rhenen en Amerongen staan nog verschillende houten tabaksschuren, de laatste getuigen van een ooit bloeiende tabaksteelt. Op de zuidelijke hellingen van de heuvelrug was het klimaat gunstig voor de verbouw van tabaksplanten. Deze uit Amerika afkomstige plant werd door de indianen al gebruikt om na droging gerookt te worden. Deze gewoonte sloeg ook in Europa aan, met name in de 17e eeuw. De ‘Hollanders’ waren berucht om het feit dat ze altijd en overal met een pijpje in de mond liepen, zowel de mannen als de vrouwen. Vanaf 1615 begon de commerciële tabaksteelt in Amersfoort. Die teelt verspreidde zich naar Amerongen, Elst en Rhenen, maar ook in de omgeving van De Bilt werd hier en daar tabak geteeld. De tabakszaadjes werden in broeibakken opgekweekt en daarna in kleine, met schapen- of duivenmest verrijkte akkertjes overgezet. De ‘tabakkers’ vonden in de winter, als er weinig te doen was, werk in de wolindustrie in de buurt – vooral in Veenendaal - die gebruik maakte van de schapenwol.

Animatie van de oude situatie van Plantage Willlem III, Marcel Creemers

De tabaksbladen werden in grote schuren gedroogd en dan tot tabak versneden. Nog tot diep in de 18e eeuw was tabak een belangrijk handelsgewas voor dit deel van de heuvelrug. In 1795 bijvoorbeeld konden de meeste Rhenense boeren hun belasting niet betalen, omdat de tabaksoogst door een extreem strenge winter was mislukt. In de 19e eeuw begon de tabaksnijverheid te kwakkelen. Dat kwam door een groeiende import van tabak uit Amerika en door een veranderende mode: sigaren verdrongen de snuiftabak. De Utrechtse tabak was minder geschikt om sigaren van te draaien. Na 1900 verdween de tabak langzaam uit de streek.

GRAFHEUVELS

Op het zuidoostelijk deel van de heuvelrug werd een groot aantal grafheuvels ontdekt en liggen sommige daarvan dicht bij elkaar.

In 1951 zijn bij werkzaamheden aan de weg van Rhenen naar Elst graven gevonden in de helling van de Donderberg. Het bleek een Frankisch grafveld met ruim 1.100 graven, waarmee Rhenen het grootste grafveld van Nederland uit deze periode heeft. Het grafveld was niet alleen druk bezet, maar werd ook lang gebruikt, tussen 400 en 750. In die tijd zijn er zo´n 860 mensen begraven en driehonderd mensen gecremeerd. Verder zijn er veertien paarden begraven.

In bijna alle gevallen werden er spullen meegegeven in het graf, zoals mantelspelden, sieraden en wapens. Ook werden er schalen en bekers van glas en aardewerk gevonden. Een topstuk is de glazen ‘slurfbeker’. Veel van deze vondsten zijn te bezichtigen in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Grafheuvel

Cuneratoren

CUNERA

De naam Cunera is verbonden met de plaats Rhenen. Hier staat de Cunerakerk met de Cuneratoren, er is een Cuneraweg en een Cuneradag en er zijn zelfs Cunerakoekjes.
Cunera werd geboren als dochter van Aurelius, prins van het koninkrijk York, en Florencia, de dochter van de sultan van Babylonië. In 337 ging ze samen met Ursula van Keulen op bedevaart naar Rome. Op de terugreis werd het schip bij Keulen overvallen door heidenen. Alle opvarenden werden vermoord, maar de koning van de Rijn, Radboud, redde Cunera en nam haar mee naar zijn kasteel in Rhenen.

Daar leidde ze een vroom leven. Ze maakte zich geliefd door haar vriendelijkheid en zorg voor de armen. Koning Radboud was onder de indruk van haar plichtsgetrouwheid en vertrouwde haar de sleutels van het kasteel toe.
De koningin werd jaloers op Cunera. Toen Cunera een keer resten van een maaltijd van het koningspaar in haar schort naar de armen bij de poort wilde brengen, beschuldigde de koningin haar van diefstal. De koning wilde zien wat zij in haar schort meenam. Toen Cunera het schort opendeed, bleken de etensresten veranderd te zijn in houtspaanders.
De jaloezie van de koningin groeide en op 28 oktober 340 wurgde zij Cunera en begroef haar in de paardenstal. ‘s Avonds verschenen er in de stal brandende kaarsen in de vorm van een kruis en het lijk van Cunera werd ontdekt. De koningin werd schuldig bevonden en Radboud verbande haar van het hof, waarna zij drie dagen krankzinnig rondliep en zich ten slotte van de Grebbeberg stortte. De plek waar Cunera werd begraven staat nu nog bekend als het Cuneraheuveltje. De centrale as van de Cunerakerk gaat precies over dit heuveltje.
Rond het jaar 700 kwam Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht, in Rhenen toen hij op reis was naar Keulen. Hij kreeg te horen over wonderen die waren geschied door het aanroepen van Cunera. Zij zou vee en mensen met keelziekten hebben genezen en ook hebben gezorgd dat schipbreukelingen veilig aan land waren gekomen. Willibrord was onder de indruk en beloofde op de terugweg langs te komen om Cunera heilig te verklaren.
De dag van haar heiligverklaring, 12 juni, wordt nog altijd als een feestdag gevierd. Rhenen werd een bedevaartsplaats waar pelgrims kwamen om de heilige Cunera te eren, boete te doen, om haar hulp in te roepen en om haar te danken voor de wonderen die ze bleef verrichten. De halsdoek waarmee Cunera werd gewurgd is bewaard gebleven en is te zien in Museum Catharijneconvent in Utrecht. De schedel van Cunera wordt bewaard in het altaar van de Oud-Katholieke St Gertrudis Kathedraal, ook in Utrecht.

Er zijn mooie verhalen over Cunera te lezen op de website van het Cuneragilde, **www.cuneragilde.nl**. Vrijwilligers van de Stichting brengen de cultuurhistorie van Rhenen graag onder de aandacht. Gastheren en -vrouwen van het gilde verzorgen onder andere rondleidingen in de Cunerakerk.

BEZIENSWAARDIGE LOCATIES

AARDKUNDIGE MONUMENTEN

De aardkundige waarden zijn het verhaal over het ontstaan van ons landschap. Landijs, wind, sneeuw en smeltwater, rivieren en de zee hebben hun sporen nagelaten. Daar waar deze sporen nog duidelijk zichtbaar zijn, wordt gesproken van aardkundige waarden. Een aantal betekenisvolle aardkundige waarden in de provincie Utrecht is uitgeroepen tot aardkundig monument. In Rhenen zijn dat: Plantage Willem III en de Grebbeberg.

Aardkundig Monument Plantage Willem III

Plantage Willem III is een glooiend gebied bij Elst op de zuidwestflank van de Utrechtse Heuvelrug. De grote open ruimte grenst aan de Remmerdense heide. De Plantage ligt op een 'sandr': een waaier van ijssmeltafzettingen met grof zand en grind uit de voorlaatste ijstijd.

In de laatste ijstijd zijn hier sneeuwsmeltwaterdalen ontstaan. Een aantal ervan is door de provincie Utrecht aangemerkt als Aardkundig Monument. Door herstel van het open heidelandschap zijn de dalen beter beleefbaar.

Ecopassage

Paarden op de Plantage Willem III

Er komen nu weer kwetsbare soorten van het open landschap voor op de Plantage, waaronder de nachtzwaluw. In het verlengde van het dal is onder de Utrechtsestraatweg een ecopassage aangelegd zodat heuvelrug en uiterwaard met elkaar verbonden zijn. De grote grazers, waaronder damherten, en kleinere dieren zoals das, padden en ringslangen kunnen daarmee veilig pendelen tussen hoog en laag.
Op de palen van de ecopassage zijn de grondlagen mooi te zien.

De Plantage kent een bijzondere geschiedenis: in 1853 werd door de familie Ruys een grote tabaksplantage gesticht. De kasteelheer van Amerongen introduceerde de tabaksteelt in de 17de eeuw in deze regio. De warme, zandige zuidhelling van de heuvelrug leende zich hier goed voor. Begin 1900 werd de tabaksteelt minder rendabel door de ziekte mozaïekvirus in het gewas en aanvoer van tabak uit het buitenland. Nadat een aantal jaren fruit was geteeld kwam de plantage in handen van een gewasveredelingsbedrijf. Het werd in 1995 aangekocht door het Utrechts Landschap. Het is nu een belangrijk natuurgebied op de helling van de stuwwal.

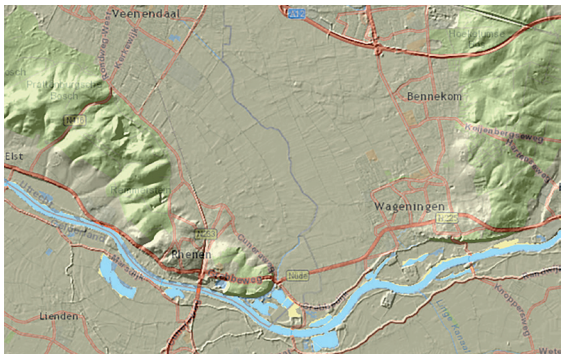

Uitzicht Grebbeberg

Aardkundig Monument de Grebbeberg

De Grebbeberg is onderdeel van de stuwwal die een landijstong zo'n 150.000 jaar geleden in het zuidoosten van de heuvelrug vormde.Tijdens één van de koude perioden, toen de bodem permanent was bevroren en de jaartemperatuur rond het vriespunt was, schoof landijs vanuit Scandinavië langzaam over Nederland. Onder de immense druk van deze ijsdeken werd de aarde uitgeslepen tot bekkens. Langzaam oprukkend, stuwde het ijs aarden wallen voor zich omhoog. Die kennen we nu als stuwwallen: de heuvelrug in het westen en de Veluwe in het oosten.

Deze stuwwallen waren vroeger in het zuiden met elkaar verbonden. Dat is op de hoogtekaart nog duidelijk te herkennen. Door het woeste water van de Rijn werd de zuidelijke punt van de stuwwalboog langzamerhand weggeslagen en naar zee getransporteerd. Wat overbleef was een voor Nederlandse begrippen zeer steile helling.

Locatie Grebbeberg

De Grebbeberg is een bebost gebied met oud eikenhakhout. Vanaf de berg is er een fraai uitzicht over het rivierenlandschap. De strategische ligging heeft ertoe geleid dat in de vroege middeleeuwen hier een ringwalburcht is opgeworpen. Dat gebeurde in de periode dat Rhenen een belangrijk regionaal machtscentrum was. De Rijn stroomde toen veel dichter langs de stuwwal en ondergroef de helling. Voor het controleren van het verkeer over de rivier dus een uitgelezen locatie. Aan de voet van de Grebbeberg liggen de bastions en het Hoornwerk van de Grebbelinie.

Ringwalburcht

Ereveld Grebbeberg

In mei 1940 werd er hevig gestreden bij Rhenen tussen Duitsers en Nederlanders tijdens de Slag bij de Grebbeberg. De bevolking werd geëvacueerd naar het westen en keerde pas vanaf 18 mei terug. In Rhenen werden 162 woningen geheel verwoest terwijl circa duizend huizen zwaar beschadigd waren. De Cunerakerk en -toren stonden nog overeind en konden worden gerestaureerd. Kort na de terugkeer werd begonnen met het ruimen van puin. Architect ir. C. Pouderoyen maakte in korte tijd een ontwerp voor de herbouw van het stadje. Daarbij werd bewust niet gekozen voor het weer opbouwen van de verwoeste huizen, maar voor een nieuw ontwerp naar de ideeën van de Delftse School. In de loop van 1942 was het reconstructieplan grotendeels uitgevoerd.

Tijdens de gevechten van 1944 en 1945, bij de bevrijding van Nederland, werd Rhenen nogmaals getroffen. Ereveld Grebbeberg is de laatste rustplaats voor meer dan 800 militairen en één burger, die zijn gesneuveld tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het bevindt zich op de Grebbeberg bij Rhenen. Meer dan vierhonderd van de hier begraven militairen sneuvelden in de meidagen van 1940, van wie het grootste deel bij de Slag om de Grebbeberg.

Militair ereveld

Stadmuseum

Neanderthalers, Frankische vorsten, de heilige Cunera en soldaten: Spaanse, Franse, Engelse en Duitse. Maar ook een Winterkoning in ballingschap, veermannen en kunstenaars zijn de hoofdrolspelers in de verhalen in het Stadsmuseum Rhenen. Verhalen over de geschiedenis van Rhenen. Het Stadsmuseum is ondergebracht in het Oude Raadhuis, een prachtig, groot Middeleeuws gebouw, dichtbij de beroemde Cunerakerk.

U kunt in het museum archeologische topstukken bewonderen, die de Rhenense bodem prijs gaf – waaronder imposante goudschatten. Maar ook beeldhouwwerk, schilderijen en pelgrimstekens zijn te zien. In het museum ziet u ook tastbare herinneringen aan Rhenen in woelige tijden, zoals de oorlog met de Spanjaarden en de Tweede Wereldoorlog.

Kunstenaars zijn al eeuwen geraakt door Rhenens schoonheid. Van Rembrandt tot amateurschilders. Een mooie collectie schilderijen en prenten laat u de stad en omgeving van toen en nu zien. Filmpjes en foto's, en een virtuele route door Rhenen maken de presentatie extra afwisselend.

Stadsmuseum en Cuneratoren

Kwintelooijen

Kwintelooijen is een natuurgebied ten zuiden van Veenendaal in de gemeente Rhenen. In de jaren 70 deed het gebied dienst als plek voor zandafgravingen. Tegenwoordig beslaat het gebied in totaal 68 ha en is onderverdeeld in een natuurgedeelte (36 ha) en een recreatiegedeelte (32 ha).

Voor kinderen is Kwintelooijen het ideale gebied om spelenderwijs met de natuur kennis te maken. Zo ligt midden in het recreatieve gedeelte het zogenoemde ‘Geologisch Monument’ waar kinderen op kunnen klimmen. Dit monument is tevens een weergave van het oorspronkelijke reliëf en de bodemopbouw.

Kwintelooijen is een zeer divers gebied vanwege de afwisseling in vegetatiesoorten zoals heide, heischraal grasland, open pioniersvegetaties, bloemrijk grasland, moerasvegetatie, naaldbos en loofbos.

De ondergrond van het gebied Kwintelooijen bestaat uit oude rivierafzettingen (zand en klei) die door een voorloper van de Rijn zijn afgezet. In 1950 begon men met de ontzanding van het gebied van Kwint en Looijen. De naam ‘Kwintelooijen’ is afgeleid van de families die samen een twee-onder-eenkapwoning hadden aan de Oude Veensegrindweg.

Het doel van de ontzanding was zand winnen voor de aanleg van snelwegen en stadswijken. De Raad van State beëindigde in 1988 de zandafgraving na een bezwaarprocedure. De oorspronkelijke bosbodem werd weer teruggelegd en daarop werden dennen geplant om zo het gebied weer in zijn oorspronkelijke staat te krijgen. Door een droge zomer mislukte de bosaanplanting echter en er trad veel erosie op. Hierdoor ontstonden diepe erosiegeulen met aan de voet van de hellingen puinwaaiers bestaand uit zand en zavel. De fijne klei werd in het vlakke middengebied afgezet. De kleiafzetting was slecht doorlaatbaar, waardoor er na regenval plassen zijn ontstaan.

Hierna ontstonden spontaan loofbossen op de voedselrijke bodem. Door de bodemvariatie is op deze plekken een grote diversiteit aan bomen, struiksoorten en paddenstoelen te vinden. In het erosiegeulengebied zijn droge, heischrale graslanden en open, zandige plekken ontstaan. Rondom de plas-

sen en plekken met een natte, kleiige bodem zijn vochtige graslanden met moerasvegetatie terug te vinden. De grote plas is permanent troebel door de karper, brasem en baars die de bodem omwoelen. De kleinere plassen zijn helder, waardoor veel plantengroei mogelijk is. Deze plassen vallen in jaren met minder neerslag droog. Het droogvallen van deze plassen is van cruciaal belang voor soorten als de rugstreeppad en de platbuik libelle. Verder is er bloemrijk grasland in het gebied te vinden. Het gebied is rijk aan paddenstoelen en vele diersoorten, zoals verscheidene libellen, graafwespen, graafbijen en er is een grote populatie zandhagedissen.

In 2015 hebben leden van de KNNV-afdeling Wageningen e.o. (Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging) Kwintelooijen geïnventariseerd op vaatplanten, mossen, korstmossen, paddenstoelen, vogels, zoogdieren, amfibieën, reptielen, vissen, dagvlinders, libellen en diverse overige insectengroepen. Er zijn 1.555 soorten gevonden, waarvan 75 Rode Lijstsoorten zijn.

In het gebied zijn vele honderden archeologische vondsten gedaan , waaronder silex artefacten van 190.000 jaar oud, toe te schrijven aan de Heidelbergmens.

Vuistbijl, het Rondeel

De trap van Kwintelooijen

Ook zijn er veel paleontologische ontdekkingen gedaan zoals fossielen en sporen van organismen die iets zeggen over de vroegere ontwikkelingen. Sinds 1 januari 2018 is de erfpacht en het beheer van het gebied overgenomen door de gemeenten Rhenen en Veenendaal. Het beheerplan voor Kwintelooijen is gericht op het behoud van de landschappelijke variatie van open, halfgesloten en gesloten landschapstypen en de natuurwaarden die in het gebied tot ontwikkeling zijn gekomen.

De Laarsenberg

De Laarsenberg is een prachtig hellend deel van de stuwwal met zicht op het Binnenveld. Vanaf de vroege Middeleeuwen, toen de bevolkingsdruk toenam, werden de hogere gronden op de Laarsenberg in gebruik genomen als bouwland. Door de helling en het grofzandige materiaal waren de gronden heel gevoelig voor erosie. Bij zware regen en onweersbuien spoelde de grond weg en kwam onderaan de helling terecht. De boeren moesten de erosie beteugelen en legden terrasranden aan, die graften worden genoemd. De randen werden beplant met meidoorn en andere (stekel)struiken. Het graftensysteem is vrijwel alleen in Limburg bekend. Door de huidige toename van extreme regenbuien, zou herstel van de verdwenen graften een zinvolle maatregel zijn.

De Blauwe Kamer

De Blauwe Kamer is een rivieroeverreservaat aan de noordelijke oever van de Nederrijn tussen Rhenen en Wageningen. Nationaal, maar ook in Europees verband is het een belangrijk natuurgebied, want het is aangewezen als beschermd Natura2000 gebied. Het gebied ontleent zijn naam aan een voormalige hofstede die al op een kaart van 1636 voorkomt.

In de 19de eeuw is een steenfabriek gebouwd. De Blauwe Kamer vormt een eenheid met de Grebbeberg: de grote grazers hebben vrije doorgang naar de stuwwal. De landschappelijke overgang tussen stuwwal en uiterwaard is hier prachtig te zien.

In de Blauwe Kamer heeft het water van de Nederrijn vrij spel. De Blauwe Kamer was in 1992 een van de eerste projecten waar volgens het gedachtegoed van Plan Ooievaar de zomerkade van de uiterwaard werd doorgestoken. Zo kon de natuurlijke dynamiek van het rivieroeverlandschap worden hersteld. Hierdoor loopt het laaggelegen gebied al onder water bij een geringe verhoging van de waterstand in de rivier. Gecombineerd met de inzet van grote grazers is er daardoor een gevarieerd landschap ontstaan met moeras, open water, struweel, graslanden en bos. De natuur in de Blauwe Kamer is dankzij de overstromingen voortdurend in beweging en in ontwikkeling.

In het gebied komen veel vogelsoorten voor. De vogelkijkhut biedt uitzicht over het vogelrustgebied. Regelmatig laten lepelaars, zilverreigers, ijsvogels en aalscholvers zich hier zien. Moeilijker zichtbaar is de bever, die zich er inmiddels goed thuis voelt.

De Blauwe Kamer

Galloways in de winter

In de Blauwe Kamer staan nog restanten van een steenfabriek. Deze fabriek bakte tussen 1890 en 1975 bakstenen van rivierklei. Hierdoor zijn de plassen bij de dijk ontstaan. In de hoogtijdagen na de Tweede Wereldoorlog verlieten iedere week 500.000 stenen de fabriek. De wijk Tuindorp in Utrecht is voor een groot deel met stenen uit de Blauwe Kamer gebouwd. Tegenwoordig gebruiken koniks, grootoorvleermuizen en wilde bijen de ruïnes om in te schuilen.

Palmerswaard

Net zoals de andere uiterwaarden van de Nederrijn, is de Palmerswaard Natura2000 gebied. Met een steilrand van tien meter gaat de Utrechtse Heuvelrug hier abrupt over in de uiterwaarden. Door kleiwinning zijn grote plassen ontstaan. Voor verdere natuurontwikkeling en waterveiligheid is een nevengeul aangelegd. De Palmerswaard heeft daarmee drie typen water: uittredend grondwater aan de voet van de steilrand, rivierwater in de nevengeul en een mengsel van rivierwater en grondwater in de oude kleiplassen. Dat uit zich o.a. in de rijkdom aan vissoorten. Daarnaast is het een prima leefgebied voor riet- en moerasvogels, ringslangen en bever. Vanaf de wandelroute is er mooi zicht op de Cuneratoren.

Palmerswaard

De Koerheuvel

De Koerheuvel ligt ten westen van Rhenen en maakt deel uit van de heuvelrug stuwwal, met ten noordwesten het bosgebied van de Lijsterengh en de Thymse Berg en in het zuidwesten de Donderberg.
De Koerheuvel vormt met zijn voormalige spitse watertoren met heksenhoed een bekend markeringspunt dat vanuit vele omringende plaatsen zichtbaar is. De Koerheuvel is het hoogste punt van Rhenen. De heuvel is ontstaan in de voorlaatste ijstijd als stuwwal van het landijs. Daarin heeft zich in de laatste ijstijd een prachtig sneeuwsmeltwaterdal gevormd. Dit erosiedal heeft een hoogteverschil van 20 meter en eindigt richting de Rijn in een steilrand. Deze samenhang en de diversiteit van landschappen in zo'n klein gebied maakt de Koerheuvel tot een bijzonder gebied met grote geomorfologische en natuurhistorische waarde.

Op de Koerheuvel zijn sporen gevonden van bewoning uit een ver verleden. Bij de bouw en de eerste uitbreiding van de Watertoren in de jaren 30 van de vorige eeuw en tijdens de verbouwing in de jaren 90 zijn er sporen uit de prehistorie aangetroffen. Verder een bijzonder rijk Koningsgraf uit de 7e eeuw voor Christus (vroege ijzertijd) met een Situla (onderdeel van een drinkservies), een kokerbijl, een ringfussknopf (onderdeel van paardentuig) en beslag van een wielvelg. Dit vorstengraf onderstreept dat dit gebied langs de Rijn een belangrijke regio was en bevestigt ook de relaties die er in de 7e eeuw voor Christus al waren met gebieden in Zuid-Duitsland.
Op het veld direct naast de Watertoren zijn tijdens proefboringen sporen en scherven van een prehistorisch urnenveld gevonden.

De voormalige watertoren De Koerheuvel, nu een appartementencomplex, genaamd naar de heuvel waar hij bovenop staat: de Koerheuvel.

Aan de voet van de Koerheuvel richting de Rijn vond men tijdens wegwerkzaamheden een bijzonder Frankisch grafveld – het grootste van Nederland - uit de vroege Middeleeuwen. In dit grafveld werden naast 1100 mensengraven ook paardengraven gevonden en bijzondere grafgiften. De Via Regia was een verbindingsweg die van Utrecht richting Keulen liep. De Koerheuvel lag ingeklemd tussen de bovenweg en de onderweg. Deze laatste werd alleen in de zomer gebruikt want hij liep bij hoog water onder.

In de vroege Middeleeuwen werden op de flanken van de stuwwal kleine akkers aangelegd omzoomd met houthakwallen, de zogenaamde engen. In het huidige landschap rondom de Koerheuvel zijn deze vroeg Middeleeuwse engen nog goed te herkennen.

In de Tweede Wereldoorlog was de toren van de Koerheuvel in gebruik als uitzichtspunt. Eerst door de Nederlanders en later door de bezetters. Tijdens de mobilisatie werden direct in het verlengde van de toren, op het Landgoed de Tangh, loopgraven gegraven. De beukenbomen parallel aan het smeltwaterdal werden gekapt om vrij uitzicht te hebben. Later liepen de restanten van deze gekapte bomen weer uit. Daarom zie je hier nu veel beukenbomen die tot wel acht stammen hebben. Ook de loopgraven zijn nog goed te herkennen in het landschap.

De Stichting Vrienden Behoud Lijsterengh stelt zich ten doel: het behoud en de duurzame ontwikkeling van het landschap van de Lijsterengh, als deel van het droogdal langs de westelijke rand van Rhenen en van het landschap van Rhenen als geheel. Zie ook **www.lijsterengh.nl**

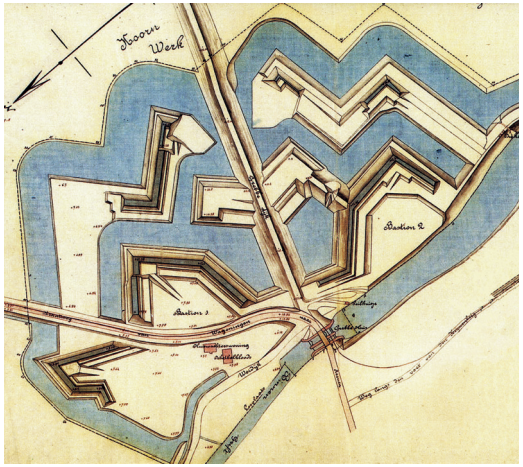
Excursie op de Koerheuvel

De Grebbelinie, de Grebbedijk en het Hoornwerk

De Grebbelinie is een militaire waterlinie tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, die werd aangelegd in de 18de eeuw. Het doel was om inundatie van het lage gebied tussen Grebbeberg en de voormalige Zuiderzee mogelijk te maken. Aan de voet van de Grebbeberg werd water uit de Nederrijn ingelaten via de Grebbesluis.
Dat was een cruciaal kunstwerk dat goed beschermd moest worden via het Hoornwerk: de aarden bastions die rond de dijk liggen. Het benodigde zand hiervoor werd uit de stuwwal weggehaald: daardoor is er een 'hap' ontstaan uit de stuwwal achter het 'hotel De Grebbe'. Vanaf het plateau op de Grebbesluis is het verdedigingswerk goed te bekijken.

Zie ook **www.grebbelinie.nl**.

Hoornwerk Grebbelinie

De Grebbedijk is een bijzonder stukje dijk tussen Rhenen en Wageningen met een interessante geschiedenis. Zo zijn er nog steeds sporen te zien van gevechten rond de Grebbeberg en van dijkdoorbraken in de 17e, 18e en 19e eeuw, bijvoorbeeld van de watersnood in 1855. Door kruiend ijs werd het water in de rivier de Rijn opgestuwd, waarbij de waterstand steeg tot ruim zes meter boven Normaal Amsterdams Peil. Toen het ijs in beweging kwam brak de dijk door, waarna een nieuwe dijk – de huidige Grebbedijk – werd aangelegd. De schade was enorm en er verdronken 11 mensen.

Sindsdien zijn er geen overstromingen meer geweest. De watersnood van 1855 laat zien dat een doorbraak van de Grebbedijk grote schade veroorzaakt. Als de dijk doorbreekt loopt een groot gebied onder water, waaronder de steden Veenendaal en Amersfoort. Dit leidt volgens berekeningen tot een directe economische schade van circa € 10 miljard en circa 250.000 slachtoffers. Daarom is het van groot belang dat de dijk versterkt wordt.

Waterschap Vallei en Veluwe maakt samen met omwonenden plannen voor de Grebbedijk. De dijk moet versterkt worden om ook in de toekomst het hoofd te bieden aan de verandering van het klimaat. Dit biedt tegelijkertijd de gelegenheid om ook andere ambities voor het gebied in kaart te brengen op het gebied van natuur, recreatie, mobiliteit en infrastructuur bijvoorbeeld.

LANDGOEDEREN

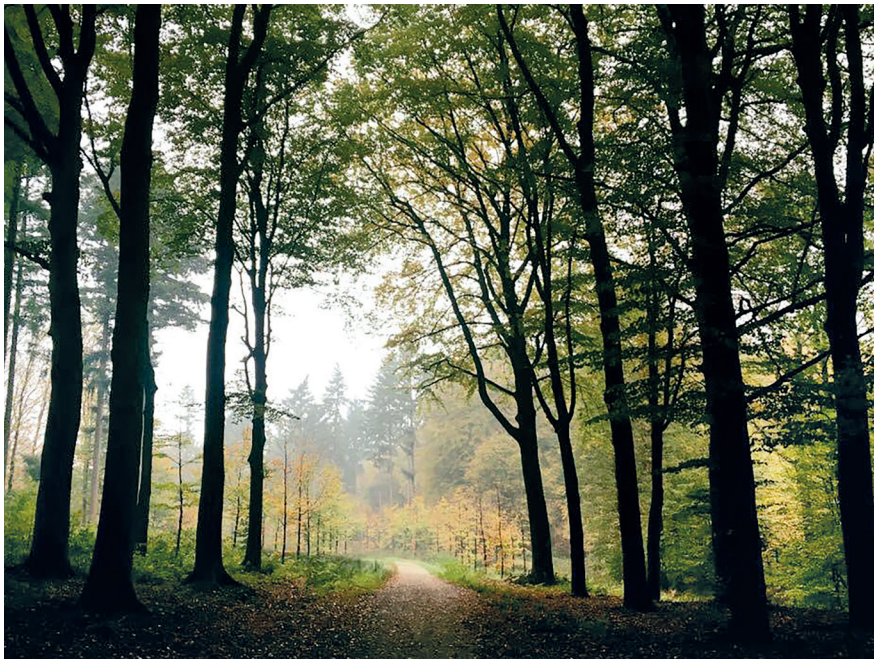
Aan de zuidrand van de heuvelrug ligt een bekende reeks landgoederen en buitenplaatsen: de Stichtse Lustwarande. In Rhenen liggen op de noordelijke rand een aantal buitenplaatsen: Prattenburg, Remmerstein, Levendaal en Heimerstein. Net zoals aan de zuidelijke rand, werd voor deze locatie gekozen vanwege de ligging op de grens met de natte gebieden, in dit geval de Rhenense venen. Uit een van die boerderijen is de buitenplaats Prattenburg ontstaan. Een ander bijzonder landgoed in Rhenen is De Tangh. Het ligt aan de zuidrand van de stuwwal en is goed te zien vanaf de Utrechtsestraatweg. Het opvallende witte landhuis is gebouwd in ‘Kaapse’ stijl, geïnspireerd op de Zuid-Afrikaanse architectuur in Stellenbosch. Het landgoed ligt ingeklemd tussen twee smeltwaterdalen, vandaar de naam de Tangh.

Remmerstein

Landgoed Prattenburg
Het landgoed omvat ca. 450 hectare, grotendeels bestaande uit bos. Op het landgoed staat een in 1887 gebouwd huis met kasteelachtig uiterlijk omgeven door een tuin in landschapsstijl.

Landgoed de Tangh met Lakenvelders

Park Landgoed Prattenburg

Landgoed Prattenburg heeft een uniek bos met heel veel variatie in bomen, een heidegebied en prachtige lanen. Prattenburg is sinds 1694 in particulier bezit. De eigenaar/beheerder doet er alles aan om dit natuurgebied te behouden en te ontwikkelen zodat ook volgende generaties ervan kunnen genieten. De bossen van Prattenburg lopen van de grens bebouwde kom van Veenendaal tot aan Elst. De bossen worden beheerd volgens de principes van het geïntegreerde bosbeheer. Dat wil zeggen dat er gestreefd wordt naar een mix van houtproductie, recreatie en natuurbeheer. Niet overal in gelijke mate maar afgestemd op de groeiplaats en de aanwezige boomsoorten.

Voor de houtproductie zijn de douglas, de Amerikaanse eik en de grove den van belang. Voor de recreatie is het uitgebreide netwerk van lanen en de variatie in boomsoorten aantrekkelijk. Oude en dode bomen, maar ook de structuur van het bos zijn van groot belang voor de in het bos levende planten, dieren en insecten. De bossen worden op een duurzame wijze beheerd.

De Stichting Vrienden van Landgoed Prattenburg is opgericht met als doel de rijke geschiedenis van dit mooie landgoed met historische buitenplaats meer onder de aandacht te brengen. De stichting geeft door middel van diverse activiteiten de bezoeker meer inzicht in de grote waarde van het landgoed.
Zie verder: **www.prattenburg.nl**.

Prattenburg

SUMMARY GEOPARK HEUVELRUG; RHENEN

The heuvelrug region is not only characterised by an ice-pushed ridge covered with forest and heathlands. Water plays an important role in shaping the region. Rivers like Rijn, Lek, Kromme Rijn and Vecht are bordering the heuvelrug and the gradients between high and low, dry and wet determine the natural landscape diversity. This diversity is reflected in landuse, while military defence structures such as Roman Limes, Hollandse Waterlinie and Grebbelinie made use of the natural features in the landscape.

The presence of geological heritage objects, beautiful nature, a varied landscape and a rich cultural history on and around the heuvelrug are the reason for Foundation Geopark Heuvelrug i.o. to work on qualification of a Unesco geopark. The heuvelrug itself was formed in the ice-age, about 150.000 years ago, when the inland ice mass coming from Scandinavia pushed the underlying sediments into huge ridges of sand and gravel. Bordering the heuvelrug, wet environments developed due to seepage and rivers.

Rhenen can be found on a crossing of three landscapes: the dry and hilly heuvelrug, the river landscape of the Rijn and the gently undulating cover sands and peatsoils of the Eem valley on the east side. The Grebbeberg was eroded by the river Rijn, resulting in steep southern slope at the bank of the Rijn.
On top of the Grebbeberg you can find the war cemetery, the last resting place of 800 militaries and 1 civilian, fallen during the Second World War. Besides you can find the Grebbelinie, a military defence work and the Hoornwerk to protect the area at the northern part of flooding.

In this area you can also find two Geoscientific Monuments: the Grebbeberg and Plantage Willem III. Plantage Willem III is located on a so called sandur, with sand and gravel deposited by ice meltwater at the end of the penultimate Glaciation. The area once was a tobacco-plantation.

Other interesting places to visit are Kwintelooijen, a former sand-excavation pit, now a nature reserve with a "Geological Monument" and the Nature2000- areas Blauwe Kamer and Palmerswaard on the banks of the river Rijn.
In the western part you can find the Koerheuvel, where several archeological interesting grave monuments and remains were found.

Rhenen is also a place of pilgrimage. Pilgrims visit the Cunera church, named after the saint Cunera. More about Cunera and Rhenen can be seen at the Stadsmuseum, next to the Cunera churchtower. And last but not least there are several mansions like Prattenburg, Remmerstein and the Tangh.

In this booklet more information is provided on this particular area as well as some geo-walking and –cycling routes.
Please take a look at ***www.geopark-heuvelrug.nl.***

Grebbeberg , militair ereveld

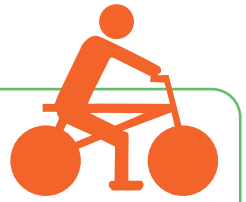

RECREATIE

Om de ONDERgrond van het gebied te beleven verdient het aanbeveling om de onderstaande wandel- en fietsroutes te DOEN!

Wandelroutes van het Geopark Heuvelrug,
de zgn. Geopaden

- Geopad 081, de Bossen van de Elster Berg (4,3 km)
- Geopad 082, het Prattenburgse Bos (6,4 km)
- Geopad 084, de Buurtse Berg (6,0 km)
- Geopad 085, de Remmerdense Heide (5,2 km)
- Geopad 086, het Remmersteinse Bos (6,1 km)
- Geopad 087, de Thymse Berg (5,3 km)
- Geopad 088, de stad Rhenen (4,8 km)
- Geopad 089, de Laarsenberg (6,4 km)
- Geopad 090, de Grebbeberg (5,3 km)

Fietsen

- Leersum en omgeving (51,6 km)
- Van Grebbelinie naar Pantherstellung (54,4 km)

Ga voor detail informatie en Geo-tracking naar: **www.geopark-heuvelrug.nl**

COLOFON

Bronnen
- Stichting Nationaal Landschapskundig Museum en Documentatiecentrum TELLURIS, Dr. Henk Visscher
- Tastbare Tijd, Roland Blijdenstijn-Provincie Utrecht
- Utrechts Landschap
- Geschiedenis van Rhenen, Historische Heuvelrug Reeks 15
- Wikipedia

Met dank voor de financiële bijdragen van:
- Stichting Voormalig Gast- en Weeshuis Rhenen
- Waterschap Vallei en Veluwe
- RAAP en
- Rabobank Vallei en Rijn

Met dank voor de inhoudelijke bijdragen aan:
- Piet van Driel, Hendrike Geessink, Patrick Greeven, Nico Kussendrager,Rijk van Oostenbrugge en Egbert Visscher
- Gebiedsraad Kwintelooijen
- Landgoed Prattenburg
- Stadsmuseum Rhenen
- Stichting Vrienden Behoud Lijsterengh
- Cuneragilde
- Waterschap Vallei en Veluwe
- Geopark Heuvelrug i.o.

Ontwerp, teksten en begeleiding
- Geopark Heuvelrug i.o.
- Studio Herder (www.studioherder.nl)
- CommunicatieCheck (www.communicatiecheck.nu)

Foto's
- Landgoed Remmerstein
- Landgoed Prattenburg
- Wim Westland
- Hans van Wingen
- Marc Hofstra

Bos op de Grebbeberg

Grebbeberg, monument militair ereveld